

ROBERT I. FROST. AFTER THE DELUGE. POLAND-LITHUANIA IN THE SECOND NORTHERN WAR. - CAMBRIDGE, 1993. - 211 p.

Нова книжка англійського історика, викладача королівського коледжу в Лондоні, Роберта Фроста присвячена подіям 1655-1660 рр. під час шведського вторгнення у Річ Посполиту. Це дослідження стало результатом багаторічної праці вченого над вивченням історії Східної Європи¹. Монографія складається із вступу, восьми розділів, закінчення і супроводжується покажчиками. Автор використав публіковані джерела, а також рукописні збірки Польщі, поставивши перед собою завдання прослідкувати політику уряду Польсько-Литовської держави протягом означеного періоду. Треба зауважити, що вирішення цієї проблеми потребує, по-перше, досконалого знання специфіки політичної системи польського суспільства, котра відрізнялася багатьма особливими ознаками від організації державної влади інших європейських країн, і, по-друге, вивчення польського права станової монархії. Р.Фрост справився з цією трудністю відносно добре.

Автор зазначає, що політична система Польсько-Литовської держави у період ранньої модерної історії була досить нерівномірною. Це, насамперед, стосується питання узгодження влади короля і шляхетського стану. Запорозькі козаки при цьому були іншою ланкою, більш виробленою у військовому відношенні. "...Козаки, - на думку вченого, - являли собою незалежну силу, яку важко було контролювати".

З останньої чверті XVI ст. все виразніших рис набирає зміна влади на користь шляхти, котра у період Тридцятилітньої війни ставила польським королям багато перепон для ведення агресивної зовнішньої політики. Але автор заперечує тезу істориків, зокрема марксистів, про формування магнатів в окремий клас.

Московська війна і шведське вторгнення у Польщу викликало потребу реформ політичної системи. Однак провести сеймові ухвали у

¹ Frost R. I. *Initium Calamitatis Regni? John Casimir and monarchical power in Poland-Lithuania, 1648-1668* // *European History Quarterly*. - 1986. - №16; *I d e m*. *Liberty without license? The failure of Polish democratic thought in the seventeenth century* // *Polish Democratic Thought from the Renaissance to the Great Emigration: Essays and Documents (East European Monographs)*. - Boulder-Colorado, 1990. - Vol.CCLXXXIX; etc.

цьому відношенні було для короля, з огляду на опір шляхти, не так просто, тому деякі ключові проблеми шляхетського устрою (наприклад, ліквідація *liberum veto*) до розгляду не надавались. Нездатність Речі Посполитої протидіяти власними силами наступові ворогів змушували уряд шукати допомогу за межами Корони. Таку допомогу можна було отримати взамін за надання іноземному претендентові на польський королівський престол певних гарантій бути коронованим після смерті Яна Казимира. Елекційний сейм мав відбутися за життя короля - справа т.зв. вибору *vivente rege*. Держава обраного претендента мала виступити збройною силою проти шведів. Отже, в Польщі під час Другої Північної війни тісно переплелися династичні та державні інтереси, а елекційна реформа набула першорядного значення для порятунку окупованих земель. Якщо раніше вільна елекція приводила до того, що на час міжкоролів'я Корона втрачала контроль за політичною ситуацією, то така реформа мала запобігти цьому.

Польський король був переконаний, що головним завданням для зміцнення авторитарної влади було збільшення повноважень ради сенату. На цьому базувалися інші реформаційні плани монарха - надання сеймам функції репрезентативності, а не управління, проведення централізованого збору податків та ін.

Ще до початку інвазії Карла X у Польщі надіялися на Швецію як на потенційного союзника проти Москви. Тому хоч Ян Казимир Ваза і протестував проти того, що у Стокгольмі престол зайняв представник побічної династичної гілки, проте вже наприкінці 1654 р. почав шукати шляхи для укладання союзу з новообраним королем проти царя Олексія Михайловича. При цьому польська дипломатія користувалася посередницькими послугами французької. Але, з огляду на рішення королівської ради у Стокгольмі про війну з Польщею, така політика Яна Казимира і Мазаріні була безнадійною. Проте, з другого боку, шляхта не покинула подібних планів, і цим, зокрема, Р.Фрост пояснює таку вражаючу капітуляцію поляків 1655 р., яка "... репрезентувала триумф магнатської опозиції над політично ізольованим королем". Суперечності між Польщею і Литвою сприяли поглибленню загальної кризи Речі Посполитої.

Після закінчення Тридцятилітньої війни 1648 р. Європа знову була охоплена поділами на ворожі союзи, котрі формувалися, переважно, відповідно до інтересів різних держав на Балтійському узбережжі. До цього додавалася антигабзбурська діяльність урядів Франції, Бранденбурга, підтримана Туреччиною. Звичайно, різні розклади сил на міжнародній арені були вирішальним чинником впливу на вибори *vivente rege*. Історик детально аналізує політику польського уряду у цьому напрямку, характеризуючи здатність і можливість кожного претендента вплинути на Корону. Королівський двір, здебільшого заходами

дружини Яна Казимира Людвіги Марії Гонзаги, покладав немалі надії на встановлення шлюбних союзів, наприклад, сина трансільванського князя Ракоція з племінницею королеви і т.п.

Після вторгнення шведів у Польщу, Ян Казимир стояв перед вибором: з ким замиритися - з Карлом X чи з Олексієм Михайловичем. З одного боку, польський король був близький, щоб вступити в переговори зі шведами після окупації ними Пруссії і укладання союзу з бранденбурзьким курфюрстом у січні 1656 р. Але пропозиція, щоб Річ Посполита поступилася Швеції Пруссією та Померанією, була неприйнятна для Яна Казимира. Литовська партія на чолі з польним гетьманом Гонсевським вживала різних заходів, щоб добитися союзу з Москвою. Тут знову з'явилася справа Пруссії. Після укладання миру курфюрста Фрідріха Вільгельма з Москвою у вересні 1656 р. у Литві відчували небезпеку для своїх земель. Тому силою зброї Гонсевський примусив курфюрста підписати перемир'я в жовтні 1656 р. На противагу польському історикові К.Піварському, Р.Фрост говорить про незначний вплив тиску Австрії, котра хотіла використати Бранденбург у своїх імперських інтересах, на переговори між Пруссією і Польщею. Військове невтручання Габзбургів на боці Яна Казимира, на думку вченого, більше спонукало до переговорів, ніж тиск австрійської дипломатії.

По-своєму ставилась до польсько-шведської війни Франція. У Мазаріні були надії, що Карл X активніше впливатиме на австрійську політику, побоюючись габзбурзької допомоги своїм ворогам у французько-іспанській війні. Тому після липня 1655 р. уряд Мазаріні відразу почав вживати заходів щодо примирення Польщі і Швеції. Виникла справа французького претенденства на престол, котра, зрештою, тоді не мала багато шансів.

До більш рішучих дій австрійського двору, спрямованих на надання допомоги для Польщі, спонукали польсько-московські переговори восени 1656 р. і рішення про обрання Олексія Михайловича королем на елекційному сеймі, що мало бути ратифіковано на найближчому сеймі. До цього додалося порушення австрійських інтересів в Угорщині піля договору між Ракоцієм і Карлом X у грудні 1656 р. Імператор Фердинанд III швидко відреагував на вторгнення трансільванського князя у Польщу і у березні 1657 р. уклав мирний договір з Яном Казимиром про військову допомогу. Ті, хто шукав альтернативи московському претендентові на корону, ще раз пропонували Австрії висунути свою кандидатуру. Але подібні проекти напштовхнулися на опозицію Литви і антигабзбурзьку партію в Польщі. Незважаючи на це, почалися австрійські приготування до війни, але на перешкоді стала смерть цесаря у квітні 1657 р.

Зі зростанням активності Габзбургів і реальної загрози вибору на сеймі австрійського кандидата, з осені 1657 р. антигабзбурська партія висунула французького претендента. Його головною опорою виступила королева Марія Людвіга, у котрої виникли якісь побоювання, що Австрія могла б приєднатися до Швеції та Бранденбурга і взяти участь у поділі Польщі. Ян Казимир, зі свого боку, з початком 1658 р. виявив прихильність до французького посередництва для миру зі Швецією, але тільки як до засобу тиску на Австрію.

Сам Карл X плекав віддалені надії, що з обранням якогось австрійського або московського кандидата польським королем йому вдасться приєднати до антипольської ліги турецького султана.

Нова реальна можливість встановити мир між Швецією та Польщею виникла, коли Карл X завдав поразки королю Данії Фрідріху III і змусив його підписати мирний договір. Щоб запобігти польсько-шведській угоді весною 1658 р. син Фердинанда III майбутній імператор Леопольд організував спільну з бранденбурзьким курфюрстом акцію проти шведів у Померанії. Однак, Фрідріх Вільгельм все-таки був схильний до миру зі Швецією. Остаточна ж позиція Австрії мала виявитись тільки після проведення імператорської елекції у липні 1658 р. До того часу Ян Казимир активно застосовував тиск на Габзбургів, які боялися французького посередництва для миру з Карлом X й обрання московського царя на польський престол. Шляхта виступила проти присутності військ Австрії у Польщі, але за антишведський альянс. Під цим оглядом, напевно, польський уряд знову запропонував провести нові переговори з Олексієм Михайловичем.

Тим часом, зміни в Україні після смерті Б.Хмельницького і анти-московська діяльність І.Виговського були на користь Речі Посполитій. Це привело до Гадяцької угоди у вересні 1658 р. Але Литву така перспектива не втішала: продовження війни з Москвою було неминучим. Сейм 1659 р., зрештою, не ратифікував Гадяцьку умову.

Смерть Карла X у лютому 1660 р. під час підготовки нової війни дала можливість провести переговори, котрі закінчилися того ж року Оливським миром від 3 травня.

У монографії Р.Фрост спростував багато звинувачень на адресу Яна Казимира та польського уряду, що вони, ніби, були сліпим знаряддям іноземних інтересів у Польщі і задля приватних мотивів відмовилися від політичних реформ, "...щоб пуститися на безвідповідальність політичної авантюри". Але, незважаючи на це, вчений говорить, що "мета цього дослідження була пояснити королівську політику - не виправдати її".

На завершення хотілося б висловити свій жаль, що автор не використав архівних матеріалів з Великобританії, які у дослідженнях над історією Східної Європи майже зовсім випущені як польськими, так і

українськими та російськими істориками. Без сумніву, рукописи з Англії можуть дати до розв'язання теми багато важливого. Тут знадаю тільки копії з Британського Музею, що зберігаються у "Tekach Londyńskich" бібліотеки ПАН у Кракові, де працював Р.Фрост. У цих теках є листування Яна Казимира з Олівером Кромвелем, реляції англійських агентів до Лондона з Гданська, Копенгагена, Амстердама та інших міст і т.п.

Також у монографії бракує аналізу української історіографії, багатої на опосередковане вивчення урядової політики Польщі. Але не хотілося б, щоб це було сприйнято як недолік: у своїй книжці історик використовує літературу і джерела, окрім англійської, польської, латинської, німецької, французької та італійської мовами. Можна, однак, сподіватися, що з перекладом на англійську мову "Історії України-Руси" М.Грушевського, який уже здійснюється, українська проблематика стане більш доступною для науковців поза межами України та Польщі.